

З. І. РОГАЧ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

БЕЗПРИТУЛЬНІ І БЕЗДОГЛЯДНІ “ДІТИ ВУЛИЦІ” ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 3(26), с. 160–165

Розкривається поняття “діти вулиці”, аналізується сучасний стан проблеми існування “дітей вулиці” і основні причини, що зумовлюють дитячу безпритульність і бездоглядність та обґрунтовані необхідні дії соціальної політики держави, спрямованих на подолання цього явища в українському суспільстві.

Дитяча бездоглядність і безпритульність — одна з найактуальніших і найболючіших проблем сучасного суспільства. Такий висновок можна зробити з огляду на два аспекти. По-перше, відомості щодо поширеності цього явища хоч і різняться, але однаково вражають, враховуючи, що за кожною одиницею цих чисел стоїть життя та доля дитини — майбутнього суспільства, держави, людства взагалі. По-друге, тенденція до зростання дитячої безпритульності і бездоглядності вказує на недостатність, непослідовність і теоретичну необґрунтованість кроків, спрямованих на вирішення цієї проблеми з боку держави та громадянського суспільства.

Проблемою дитячої безпритульності займалися багато вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: А. Адлер, С. Бадора, Л. Волинець, М. Гернет, А. Зінченко, М. Левітіна (Маро), П. Люблінський, Н. Павлик, Н. Пов'якіль, С. Познишев, В. Рубінштейн, Д. Футтер та ін. Висновки науковців та реалії сьогодення виокремлюють той факт, що велика кількість **природних** (зростання смертності внаслідок погіршення екологічної ситуації, поширення невиліковних хвороб, погіршення якості життя тощо), **соціальних** (збільшення кількості розлучень, поширення алкоголізму та наркоманії та ін.) і **культурних** (знецінення сім'ї, взаємне відчуження школи, сім'ї та громадськості тощо) **чинників** зумовлюють поширення явища соціального сирітства — коли діти юридично або фактично опиняються поза виховним впливом близьких дорослих.

Крім того, як свідчить соціологічна практика, економічні та соціальні протиріччя, які торкнулися

усіх верств населення, передусім позначилися на його найменш захищеній категорії — дітях. На тлі різкого зниження життєвого рівня населення спостерігається катастрофічне збільшення кількості дітей, позбавлених піклування. Із 80 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, лише близько 7 % — біологічні сироти, які реально не мають батьків. Решта — діти, які стали сиротами при живих батьках. Частина таких дітей іде жити на вулицю, і вулиця стає для них рідною домівкою.

За останні 10–15 років кількість таких дітей, які переважно більшість свого часу, в тому числі й нічного, перебувають на вулиці, набула великого масштабу. З'явилась нова категорія дітей, яких звично називають “дітьми вулиці”.

В країнах Європи безпритульність розуміється по-різному. Зокрема, це поняття включає в себе не лише дітей, які не мають постійного житла.

Так, у Бельгії розрізняють три групи “дітей вулиці”:

- перша — діти, які протягом більшої частини дня жебракують, працюють на вулиці, прогулюють школу;
- друга — діти, які втекли з дому;
- третя — псевдопостійні “діти вулиці”, які живуть вдома, але вулиця є середовищем їх постійного місцеперебування.

У Швеції дітей, які не контактують з батьками, проводять більшість часу в тимчасових приміщеннях та на вулиці, називають “покинутими”. Молодіжна політика цієї країни є елементом добре знаної “шведської моделі” економічного розвитку. Вона базується на пріоритеті молоді в різних галузях державної діяльності.

В Італії щодо дитячої безпритульності вживається термін “неповнолітні групи ризику”.

У Великій Британії осіб вулиці залежно від віку називають:

1. “Юні втікачі” — діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи.
2. “Молоді бездомні” — особи, які не мають роботи та постійного місця проживання.
3. “Ті, які сплять на вулиці” — підлітки та молодь, які не мають постійного притулку та ночують під мостами та в місцях різних вуличних споруд.

В Україні до “дітей вулиці” відносять такі категорії неповнолітніх:

- безпритульні діти — діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальні форми поведінки дорослих у сім’ї;
- діти, яких вигнали з дому батьки;
- бездоглядні діти — діти, які мають певне місце проживання, але змушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;
- діти-втікачі із виховних установ — діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства у закладах інтернатного типу та притулках;
- діти-втікачі із зовні благополучних сімей — діти з високим рівнем конфліктності, акцентуаціями та патологіями характеру, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку;
- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці — діти, позбавлені систематичного батьківського піклування, аутсайтери шкільних колективів, діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

Проживання безпритульних і бездоглядних дітей поза сім’єю, у підвальних приміщеннях, на вокзалах, ринках, переходах, в антисанітарних умовах спричиняє загрозливу ситуацію для їх здоров’я, а збільшення їх чисельності становить певну загрозу для суспільства. Неповнолітні, позбавлені батьківського піклування, поповнюють їх лави.

Спостерігаємо, що на сьогодні проблема з безпритульністю і бездоглядністю неповнолітніх залишається вкрай гострою та небезпечною для

суспільства, для майбутнього. Основними причинами, що зумовлюють появу зазначеного явища, слід вважати такі:

1. Невідповідність організації роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань сім’ї та дитинства реальним потребам суспільства.
2. Неспроможність батьків утримувати дітей, що зумовлює збільшення звернень до притулків.
3. Жорстокі форми виховання дітей в сім’ях.
4. Неспроможність або небажання сім’ї виконувати виховні функції.
5. Перебування дітей під опікою матеріально неспроможних родичів (бабусь, дідусів).
6. Експлуатація батьками праці дітей, що призводить до послаблення будь-якої мотивації до продовження навчання.
7. Нездатність державної інтернатної системи забезпечити соціалізацію вихованців з урахуванням їх потреб та умов розвитку суспільства.
8. Низька результативність роботи органів опіки та піклування, недосконала система виявлення неблагополучних сімей тощо.

Тому, враховуючи сучасну ситуацію із безпритульними і бездоглядними “дітьми вулиці”, слід невідкладно і терміново впроваджувати в життя програми із забігання виходу дітей на вулицю та повернення “дітей вулиці” в їхні родини. Від ставлення держави до дітей, до їхніх прав, розуміння їхніх потреб, проблем, інтересів залежить доля кожної дитини і розвиток суспільства в цілому.

Слід пам’ятати, що дитинство є найважливішим, самотнім і неповторним періодом у становленні особистості. Саме в дитинстві закладаються фундаментальні якості особистості, які в майбутньому забезпечують її психологічну стійкість, позитивні моральні орієнтації, життєздатність, цілеспрямованість. Ці духовно-моральні основи не з’являються спонтанно, вони потребують позитивного соціального оточення, родинних зв’язків, позитивних прикладів і любові батьків.

У “дітей вулиці” найчастіше втрачений приклад наслідування. Більшість з них позбавлені родинних зв’язків, покинуті батьками або самі покинули сім’ю, яка була нездатна забезпечити їм нормальні умови життя та повноцінний розвиток. Ці діти, як правило, займаються бродяжництвом, жебракуванням, крадіжками, систематично вживають алкогольні напої, токсичні і наркотичні речовини та часто стають жертвами сексуальних

злочинів, залучаються дорослими до протизаконної діяльності.

Діти покидають сім'ю або заклади соціально-обслуговування в силу різноманітних причин. По-перше, мова може йти про певні вроджені психічні відхилення, що ведуть до психологічної нестійкості, схильності до номадизму (кочування). По-друге, подібні схильності можуть бути результатом набутого захворювання, ослаблення нервової системи, неадекватної соціалізації або дефектів виховання.

Існує три основних типи мотивації дітей до втеч із дому (рис. 1).

Першим типом мотивації дітей до втеч є виявлення **схильності до втеч із дому**, особливо у носіїв гіпертимної акцентуації характеру. Проте найчастіше прагнення до втечі виявляється як реакція на певні чинники травмуючого характеру вдома, у школі або в підлітковому середовищі. Діти можуть покидати сім'ю через фізичне, психічне або сексуальне насилля близьких, через злидні і незабезпеченість у сім'ї, через образу на родичів внаслідок їх нечутливості або нерозуміння проблем чи переживань дитини.

Школа також може зумовити втечі дітей з дому психологічним цькуванням окремих учнів, спробами змусити сім'ю фізичним впливом на дитину виправити свої помилки у вихованні.

Переважає кількість дітей, яка потрапляє на вулицю, — це діти з вираженим **“синдромом втеч і бродяжництва”** (дромоманія). Цей синдром дуже різний за генезисом. Проте, достатньо одноманітний у зовнішніх проявах і виражається у постійних втечах з дому чи зі школи, інших дитячих закладів з подальшим бродяжництвом, нерідко багатоденним.

Синдром зустрічається у дітей віком від 7 до 17 років. Особливе значення у формуванні такого синдрому має особистість неповнолітнього.

Так, у дітей і підлітків з переважанням астенічних (слабких), емоційно-лабільних, сенситивних (підвищеної тривожності, вразливості, нерішучості тощо) рис характеру перші втечі пов'язані з почуттям образи, являючи собою реакцію пасивного протесту чи страху перед покаранням або тривогою з приводу якогось вчинку. При психічному інфантілізмі (дитячості) з емоційно-вольовою незрілістю спостерігаються переважно втечі зі школи та прогули, зумовлені побоюванням труднощів у навчанні. Якщо переважають афективно-збуджені і гіпертивні риси характеру, то у підлітків втечі зумовлені реакціями емансипації. В основі мотивації втеч лежить прагнення уникнути спілкування з людьми. Перші втечі у підлітків з істероїдними рисами пов'язані з прагненням привернути до себе увагу, викликати жалість та співчуття, домогтися задоволення бажань. Наведені приклади втеч можна віднести до групи реактивних.

У формуванні синдрому втеч і бродяжництва значну роль відіграють неблагополучні мікросоціальні фактори. Як правило, діти з таким синдромом росли в соціально неблагополучних, зокрема неповних сім'ях. Синдром втеч та бродяжництва характеризується більш або менш стійким прагненням до бродяжництва. Самі діти під час своїх “мандрівок”, часто багатоденних, їздять на транспорті, заходять до магазинів, інших громадських місць, ночують у під'їздах, підвалах, на горищах, як правило, до дому самостійно не повертаються, їх приводять працівники міліції, родичі, сторонні люди. Діти подовгу не відчують втоми, голоду та спраги, що свідчить про важливу роль патології у генезисі синдрому.

“Синдром втеч і бродяжництва”, як правило, в основному призводить до мікросоціально-педагогічної занедбаності та різних форм асоціальної поведінки (хуліганські вчинки, дрібні крадіж-

Рис. 1. Основні типи мотивації дітей до втеч із дому

ки, сексуальні дії, алкоголізм, токсикоманія), що пов'язано з негативним впливом оточення, а також відривом від сім'ї та школи. Тривале бродяжництво, крім того, сприяє появі нещирості, брехливості, прагненні до примітивних задовольень, негативному ставленні до праці, опозиції до будь-якої регламентації поведінки. Бродяжництво часто стає джерелом патологічного формування особистості за адиктивно-збудженим, нестійким і псевдошизоїдним типом.

Після 14–15 років прояви синдрому поступово згладжуються, причому в одних підлітків особистість не змінюється, в інших виявляється мікросоціально-педагогічна занедбаність з деліквентною поведінкою, а в деяких випадках відбувається патологічне формування особистості.

Нерідко синдром втеч і бродяжництва спостерігається у дітей та підлітків з інтелектуальною недостатністю. Динаміка синдрому може проходити в три етапи:

1. Психогенна реакція втеч (через психотравмуючу ситуацію або сенсорну жадобу).
2. Звичних, фіксованих втеч, в основі яких лежить патологічний стереотип поведінки та певне посилення тяги (але не імпульсивної).
3. Імпульсивного непереборного прагнення до втеч і бродяжництва (тобто, етап дромоманії).

Третій етап синдрому спостерігається відносно рідко, в основному у підлітків з вираженими патологічними рисами особистості нестійкого, афективно-збудженого типів, з інтелектуальною недостатністю. Втечі часто зумовлені неможливістю засвоїти шкільну програму або переслідуваннями інших однолітків.

Другим типом мотивації перших втеч є **“сенсорна жадоба”**, тобто потреба нових вражень, а також прагнення до розваг. Втечі, пов'язані з такою мотивацією, зустрічаються в основному у дітей і підлітків з переважанням емоційно-вольової наполегливості. Безпосереднім приводом до втеч можуть стати враження від пригодницького кінофільму, телепередачі або випадкового повідомлення про будь-яку подію (бійка, автомобільна катастрофа, пожежа тощо). Діти та підлітки частіше тікають вдвох або невеликою групою, можуть їздити досить далеко, в інші міста, у пошуках пригод.

Третім типом є **“безмотивні”**, тобто втечі дітей, які позбавлені змістовної мотивації. В їх основі лежить або зміна настрою, або порушення тяги з імпульсивним прагненням до втеч [4].

Для запобігання безпритульності і бездоглядності дітей і створення належних умов для їх соціальної реабілітації використовують різні форми і методи роботи з ними.

Важливо сформувати у дитини довіру до психолога, а не форсувати її саморозкриття. Доволі важливою частиною роботи з неповнолітніми, які перенесли жорстоке ставлення, може бути використаний **метод бесіди** про жахливі дні. Як правило, у дітей багато страхів. Для того щоб ці страхи поступово відходили від дитини, можна використовувати різні засоби. Наприклад, запропонувати намалювати страх. Це може бути конкретний страх або страх взагалі. А можна малювати страшний сон, який часто сниться дитині. Метод бесіди використовується і в інших випадках, наприклад при обговоренні малюнків дітей, у розмові про почуття та переживання дитини.

Усі **тести-малюнки** мають психотерапевтичне значення. Це не тільки психодіагностика, а й методи арттерапії. Малюнок допомагає дитині не тільки винести свої почуття назовні, але й подолати негативне почуття відносно світу, батьків, себе.

Методика **“Створення книги життя дитини”** використовується і для діагностики і психотерапії жорстокої поведінки відносно дитини, і для психотерапії дітей. У спеціальному зошиті необхідно записувати бесіди з дитиною про її життя з малих років, її стосунки з батьками, її проблеми, пережиті моральні травми. Потрібно намагатися відтворити почуття дитини, допомогти їй згадати негативні епізоди з її минулого життя, зрозуміти, чому виникли ті чи інші почуття, примирити дитину з собою, з навколишнім світом.

Дитина відчуває, що ви цікавитесь нею, приділяєте їй увагу, піклуєтесь про неї. Як правило, діти прагнуть до спілкування з дорослим, якому вони довіряють і “пишуть” разом цю книгу життя. Якщо дитина пережила сексуальне насильство та під час цього дорослий застосував фізичне насильство, погрози, то книга життя буде писатися дуже повільно.

Методику **“Коробочка або сумка почуттів”** також важливо застосовувати в роботі з дітьми, які пережили насильство, особливо сексуальне. Дитина неначе збирає свої почуття в коробочку. В середині коробочки – її таємні почуття, зовні – те, про що вона бажає розповісти зараз. Якщо дитина погодилась розповісти про свої почуття і переживання, то необхідно підказати їй, як розділити почуття на добрі і недобрі, злі, розмовляти з дитиною про її почуття.

Крім малюнкових тестів, використовують **кольоровий тест**. Він виявляє ставлення і дає можливість дуже швидко визначити не лише емоційний стан дитини після травми, ставлення її до батьків, до себе, до родичів, а також пізнати, чи боїться вона чоловіків, жінок, однолітків [2].

Головний зміст та мета психотерапевтичної роботи полягає в тому, щоб дитина повірила, що її люблять і розуміють такою, якою вона є, з недоліками і проблемами, що навколишнє оточення не загрожує її життю, що вона відчуває сили до подолання проблем.

Робота з “дітьми вулиці” потребує неабиякого терпіння, такту і гнучкості, усвідомлення того, що результати будуть очевидні не відразу. Основною причиною цього є вияв дітьми надмірної замкнутості, настороженості, несприйняття багатьох доброзичливих щодо них жестів і педагогічних впливів. Тільки тривале цілеспрямоване спілкування з ними, реальні дії щодо поліпшення їхнього життя, включення їх у процес особистісного становлення, самореалізації, самотворення забезпечуватимуть помітні зміни у ставленні до соціуму, вселятимуть їм оптимістичне бачення світу і себе в ньому.

Для зниження безпритульності і бездоглядності неповнолітніх як соціального явища необхідно:

- погасити заборгованість соціальних виплат сім'ям з дітьми;
- всебічно сприяти поширенню нових форм сімейного виховання дітей, — таких як прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу;
- створити мережу притулків виходячи з аналізу статистичних даних щодо безпритульності та функціонально-неспроможних сімей;
- знайти можливості для більш повного забезпечення матеріально-технічної бази притулків для неповнолітніх на місцевому рівні;
- на місцевому рівні вирішити питання щодо закріплення житла і майна за дітьми, які знаходяться або направлені у дитячі будинки, школи-інтернати, а також в усіх функціонально неспроможних сім'ях;
- ввести адресні доплати на кожну дитину віком до 16 (учнів — до 18) років для малозабезпечених сімей;
- провести наукові дослідження та моніторинг дитячої праці в Україні з метою відпрацювання нормативно-правової бази використання та охорони дитячої праці;
- запровадити інститут уповноважених з прав дитини на всіх рівнях, починаючи з селищної Ради тощо;

- знайти можливість для забезпечення транспортом притулків для неповнолітніх;
- забезпечити достатнє фінансування організації змістовного дозвілля і відпочинку дітей, залучення їх до громадських робіт у вільний від навчання час [3].

Для поліпшення ситуації із безпритульними і бездоглядними “дітьми вулиці”, яка нині існує у нашій державі, необхідно:

1. Сприяти активному залученню громадськості до програм, які не передбачають обов'язкового усиновлення, проте забезпечують виховання дітей зазначеної категорії у родинних до досягнення їхнього повноліття.
2. Розширювати мережу програм медичного забезпечення, які передбачають безкоштовне надання дітям та кризовим родинам необхідних медикаментів.
3. Забезпечувати створення спеціалізованих реабілітаційних центрів для мобільного реагування з метою надання медичної, психологічної, матеріальної допомоги у місцях скупчення дітей та забезпечення їх щоденними гарячими обідами.
4. Створювати передумови для професійної підготовки тих дітей, які не мають базової середньої освіти (формувати професійні вміння для майбутньої професійної діяльності на посаді офіціанта, помічника кухаря, помічника продавця тощо).

Зусилля із повернення “дітей вулиці” в нормальний стан дає можливість вирішити багато проблем. Тільки завдяки скоординованій політиці держави, спрямованій на надання всеохоплюючих та інтегрованих послуг таким чином, щоб від початку первинного оцінювання був доступний широкий вибір послуг, які б задовольняли різні потреби дітей, можна буде вирішити багато проблем. Для того щоб вона залишалась актуальною та реалістичною, необхідно її постійно переглядати і якісно оновлювати. Такий процес потребує постійного обміну інформацією і досвідом між усіма, кого хвилюють права і благополуччя “дітей вулиці”.

Таким чином, **кожна дитина є маленькою особистістю, захист і турбота про яку — найперший обов'язок держави**. Тобто, кожна конкретна дитина з усіма її проблемами, вадами, мріями повинна залишатись пріоритетом у повсякденній діяльності як держави, так і всього суспільства. Сподіватимемося на небайдужість наших співгромадян і готовність допомогти цій вразливій категорії населення.

Література

1. Зверева І. Д., Козубовська І. В., Пічкарь О. П. Соціальна робота з дітьми та молоддю. — Ужгород: УНУ, 2008. — Ч. 1. — 191 с.
2. Методические рекомендации по деятельности центров реабилитации для лиц без определенного места жительства. — М., 2001. — 95 с.
3. Надання допомоги "дітям вулиці" та соціально захищеним дітям і підліткам (інформаційно-методичний збірник) / За ред. Толстоухової. — К.: Акстманн, 1999. — 98 с.
4. Социальное сиротство: генезис и профилактика. — М., 2000. — 48 с.
5. Фурсенко Ю. Нові безпритульні діти // День. — 2006. — 1 верес.

Проаналізовано становище безпритульних і бездоглядних "дітей вулиці" у сучасному українському суспільстві та обґрунтовано необхідність суттєвих змін зазначеної ситуації, враховуючи сучасні вимоги життя.

Проанализирована ситуация беспризорных "детей улицы" в современном украинском обществе и обоснована необходимость существенных изменений данной ситуации, учитывая современные требования жизни.

The situation with homeless children of street in modern Ukrainian society is analyzed and the necessity of serious changes on this situation is proven, taking into consideration modern requirements of life.

Надійшла 1 вересня 2010 р.